

עשר הערות למאמרו של אבשלום אליצור על הדת

פרופ' בנימין בית-הלחמי

אוניברסיטת חיפה

(שיחות ט"ו: 168-171)

החשיבה המאגית ומערכת האמונות הדתית שעליה היא מבוססת הן, עדיין, חלק מרכזי בעולם התרבותי והאישי של רוב בני-המין האנושי. גישות אקדמיות להבנת התופעה הדתית מנסות להסביר את הצלחת מערכות האמונה הדתיות (ויש כ-10,000 כאלו) בהקלת חרדות ומצוקות אנושיות. שני המאמרים מאת אבשלום אליצור הם חלק מהמסורת של גישות אלו.

בראשית דבריי אני רוצה לברך את אבשלום אליצור על הסגנון הצרוף והעשיר, רוחב היריעה ואיכות הדיון. בשני המאמרים הוא מפגין ידע מרשים בתחומים רבים, וקודם כול – בספרות הפסיכואנליזה. שני המאמרים שלפנינו מהווים ראשי פרקים לספר רציני על הפסיכולוגיה של הדת, ונקווה שספר זה אומנם יופיע. אליצור מציע לנו מספר השערות מבריקות. הראשונה עוסקת בקשר בין דתיות ואובדן (וראו 1 ו-2), השנייה בדמיון בין דת לפרנויה, והשלישית בדת כביטוי לנרקסיזם.

התבקשתי לכתוב תגובה קצרה וזאת אעשה. אפשר כמובן להגיב גם בכתיבת ספר שלם של פרושים ותגובות, שדפיו יראו לבסוף כמו דפי התלמוד. בכל עמוד של שני המאמרים שלפנינו מצאתי משהו שאני מסכים אתו בהתלהבות, משהו שלו אינני מסכים, משהו מפתיע וחדש, ומשהו מרגיז ממש. מטבע הדברים אתמקד באי-ההסכמות יותר מאשר בהסכמות.

1.

הגישה הפסיכולוגית לתופעות דתיות מדגישה את המכנה המשותף ואת המנגנונים המשותפים לכל הדתות ולכל צורות החשיבה המאגית. אפשר לדבר על התנהגות דתית בהכללה כי אנו מגלים מכנה משותף התנהגותי ברור לרבבות הדתות הקיימות כרגע בעולם ומתחרות על תשומת הלב שלנו. יש מספר דברים שאותם אפשר לומר במידה רבה של בטחון לגבי כל המאמינים בכל הדתות (ראו 3).

התבוננות פסיכודינמית בדת מתחילה מן המצב האנושי, החרדות והמצוקות האוניברסאליות המובילות לפתרונות אוניברסאליים. מטרת הניתוח הפסיכודינמי היא תיאור מנגנוני

ההתמודדות היוצרים אמונות דתיות. הנתונים העומדים לרשותנו כוללים טקסטים עתיקים יותר ועתיקים פחות, התגובות לטקסטים, ותצפיות בהתנהגות ממשית. הייחוד בגישה הפסיכודינמית הוא שהיא עוסקת בתהליך שבו נוצר הפנתיאון של כל דת ע"י השלכות (ראו 3). אליצור מדגים זאת בצורה מבריקה בהתייחסות לדמויות האל והשטן.

2.

הדת היא התשובה המפתה ביותר והמספקת ביותר לשאלת משמעות הקיום האנושי משום שהיא הנרקסיסטית ביותר, ואבשלום אליצור בכתביו השונים תרם להבנת עניין זה. בדת דווקא האדם הוא במרכז, וזה סוד הצלחתה. התשובה לפגיעות הנרקסיסטיות היא קודם כל הכחשה. החשיבה האנימיסטית מבטיחה לנו כי היקום אינו אדיש לגורלנו. החולשה והבורות השולטים בחיינו נעלמים בעזרת הפתרון המושלם של מהות מושלמת שאליה אנו קשורים.

כל דת היא קודם כל הכחשת המוות והבטחה לחיי נצח, ולאחר שנפתרה בעיית המוות בקלות רבה כל כך על ידי הכחשתה, פתרון הבעיות הנוספות, אם נותרו כאלו, הוא בקלי-קלות. שאלות המשמעות והצדק נפתרות בצורה הרצויה לנו ביותר. אנחנו במרכז מערכת המשמעות ובמרכז היקום, שנברא רק בשבילנו ("נזר הבריאה"). הצדק ינצח, ומהו הצדק? הצדק זה אנחנו, כי בקרוב יגיע המשיח שלנו, והוא ישים את כל האחרים במקומם הראוי. הכל באמונה הדתית מסתדר לפי רצוננו. החיים מנצחים את המוות, והצדק מנצח את העול, ובעיקר, "אנחנו" מנצחים "אותם", את כל מי שאינו בשבט שלנו. הפתרון הנרקסיסטי הוא תגובה טבעית אחת למציאות של חוסר ישע ותסכול שהיא מהותו של המצב האנושי. האבא (או הסבא) החזק והטוב יגן עלינו ויסתיר את נשמתנו בסתר כנפיו.

3.

בעיה מתודולוגית מרכזית של אליצור היא היחס לטקסטים ולעדויות אמפיריות. הוא עוסק רוב הזמן בניתוח טקסטים. אפשר לראות את הטקסט כהתנהגות. מה משמעות הטקסט ומה הוא משקף? קודם כל את כותביו. כאשר אנו עוסקים בטקסט היסטורי, אמנותי, או דתי, ברור שהוא משקף קודם כל את הכותבים ואת עולמם הממשי והדמיוני. באם לטקסט יש מעמד בתרבות הוא משקף בעצם קיומו גם את קוראיו ודמיונותיהם, כמו כל יצירת אמנות. הדפוסים מיתולוגיים, שאותם הוא מבטא, משקפים את דמיונו, אך בכל טקסט יש גם שיקוף של מאבקי כוח, מתחים, התנגדויות, והלכי רוח קבוצתיים. בכך עוסקים ההיסטוריונים

כאשר הם עורכים דקונסטרוקציה של טקסט. הדקונסטרוקציה (או הדמיסטיפיקציה) שלנו שונה במקצת, אך דומה בהתייחסותה לטקסט כאל התנהגות שאין לקבל אותה כפשוטה. היחס לכתבי הקודש אינו יכול להיות שונה מן היחס לכל טקסט ספרותי או דמיוני. להשלכות המובעות בטקסט יש משמעות עמוקה וחשובה, אך הוא לא יוכל לשמש ראיה היסטורית מעבר לשיקוף ההקשר התרבותי. הטקסטים המקודשים שרדו גם בגלל עוצמתם הפנימית וכוחם, אך בעיקר בזכות כוחות חברתיים. סיפורים מיתולוגיים אינם שורדים רק בזכות ערכם הפנימי. סוד הקסם של המיתולוגיה אינו רק בכוחה האמנותי ובכוח הפסיכולוגי של תכניה, אלא גם בסמכות התרבותית ובמונופול התרבותי שלה.

יש מיתוסים מרתקים בכל תרבות, ואנחנו אוהבים את המיתוסים שאתם גדלנו. אני עדיין מתרגש כשאני שומע שירים על הילד משה בתיבה, וכשאני קורא את ספור העקדה בבראשית פרק כ"ב. כל ניתוח מנסה לעלות מעל רמת החוויה, עמוקה ככל שתהיה. בכדי לפתח הסתכלות פסיכודינמית יש להגיע מעבר לרמת ההזדהות והחוויה ויש צורך ביצירת מרחק מזהות אישית ומספורי המיתולוגיה האהובים עלינו.

4.

לכל אורך המאמר אנו נתקלים בהתייחסות בעייתית לביוגרפיות מיתיות. אליצור מתייחס שוב ושוב לספורים מיתולוגיים ואגדיים, שבמרכזם דמויות דמיוניות כמשה, אלישע, ישוע או דוד כאל תיאורים היסטוריים. חשוב לציין ולהדגיש שוב ושוב כי בודהא, משה, אלישע, ישוע או דוד הנם גיבורים של טקסטים ספרותיים. מה שלפנינו הוא הטקסט, ואין מחוץ לו כל ראיות נפרדות. אם ברצונך לטעון כי משה, אלישע, ישוע, או דוד, הם אמנם דמויות היסטוריות, תיאלץ להסתמך על טקסטים, תעודות או ממצאים מסוג שונה לחלוטין. האם כדאי לכתב על יחסי האובייקט של אדם וחיה, על יחסי האובייקט של ישוע, או על הבעיות האדיפאליות של יצחק לאחר העקדה? אין לנו יותר ראיות על משה או ישוע משיש לנו על אדם וחיה. כאן אנו עוסקים בכתבי קודש, שעיקרם סיפורי התגלות ומעשי נסים, ומטרתם שכנוע המאמינים באמת ההתגלות.

מה שאפשר למצוא בטקסטים בדיוניים אלה, יחד עם איכות אמנותית, הוא תהליכים פסיכולוגיים חשובים ומעניינים. אנו רחוקים מכותבי הטקסטים העתיקים ויכולים רק לזהות תבניות עומק. "האמת הפסיכולוגית" מתבטאת לעתים באותם ספורים החוזרים על עצמם

במקומות שונים ועם גיבורים שונים. פרויד, אוטו רנק, ואחרים התרשמו ממספר קטן של תבניות עומק החוזרות על עצמן בכל המיתולוגיות. כך, בסיפור משה קל מאד להראות כי המלך רוצח התינוקות מופיע אצל אדיפוס, משה, ישוע וקרישנה (ואלה רק מקרים מעטים), וקל לראות כי יש כאן פנטזיה אדיפאלית. כפי שהציעו רנק, גיוזף קמפבל ולורד ראגלן, אפשר לקרא לדפוס הנפוץ ביותר סיפור הגיבור. הסיפור שכולנו אוהבים הוא על הנער הצעיר החשוף לסכנות עוד בהיותו תינוק, ועובר בחייו מסלול של נדודים, סכנות, ומכשולים, שאחד מהם הוא אבדן הורים. דפוס זה מוכר לנו לגבי גיבורים חילוניים ואין פלא שהוא נפוץ כל כך גם אצל גיבורים דתיים. כפי שמראה אליצור, יש לכך גם אישוש מחקרי והיסטורי, ולא רק מיתולוגי (גם סדאם חוסיין וגם ביל קלינטון איבדו את אבותיהם לפני שנולדו).

אליצור נסחף קצת עם הטקסט ונכשל בקריאת המיתולוגיה אבל הוא בחברה טובה. זה קרה גם לפרויד ששכח כי סיפור הילד שניצל בנס ממות וגדל בחצר המלך מופיע אצל אדיפוס ואחרים, ומתאים לדפוס הפנטזיה הילדותית שפרויד קרא לו ב1909 הרומן המשפחתי. פרויד גם שכח שדמותו של משה היא עניין מיתולוגי ולא היסטורי והתוצאה הדי מביכה היא הספר על משה והמונותיאזים (שיש בו רעיונות מעניינים בכל נושא, חוץ מן הנושא של משה והמונותיאזים). ספר זה חייב לשמש תמרור אזהרה לאלה שפרשנותם למיתולוגיה קשורה בעבודות של כבוד למסורת ולטקסטים עתיקים. גם פרשנים שאינם חשודים בנאמנות למוסכמות הדת לוקים בסמכותנות, דהיינו יחס של כבוד לסמכות ולמסורת מכוח היותן סמכות ומסורת.

5.

במספר מקומות מתייחס אליצור בכבוד וברצינות רבה מדי לסיפורי אגדות שאינם רק עתיקים אלא גם חדשים. הספורים על "פולחן השטן" הם פנטזיות שיש להתייחס אליהם בדרך ביקורתית ופרשנית. "רובד נשי קדום שדוכא במהלך המהפכה הפטריארכאלית והכיבוש העברי" גם הוא עניין שקשה מאד להוכיחו, למרות טעוניהן של פמיניסטיות (לגבי "המהפכה הפטריארכלית") ונאמני המיתולוגיה היהודית (לגבי "הכיבוש העברי").

6.

הדיון של אליצור במקבלי האמונה, הידועים בשפה הוולגרית כ"חוזרים בתשובה", רצוף רעיונות מבריקים ומעניינים. למרות זאת קשה להאמין כי נמצא רגישות חברתית מוגברת

אצל מקבלי האמונה. עד עכשיו אין ממצאים התומכים בהשערה זו, ורצונם של מקבלי האמונה בשינוי מתבטא במסגרת הדתית בלבד. רעיון "בחירת הדת" הוא מעניין אך לא שכיח מדי. מקבלי האמונה, כמו אנשים דתיים בכלל, אינם נהנים מחופש בחירה רב מדי. נדיר מאוד מצב שבו אנו מציגים לפני אדם רשימה של אלף דתות ומציעים לו לבחור אחת מהן. מה שקובע את הבחירה הוא נסיבות חברתיות. בישראל רוב מקבלי האמונה מגיעים ליהדות ובמצרים לאיסלאם, ואין בכך כל פלא. יש גם לזכור כי מפעל עשיית הנפשות ליהדות ממומן על ידי הממשלה.

7.

אליצור מתלונן על "מיעוט המחקרים על חיי הדת של הנשים" אך זה נכון רק לגבי המחקר העוסק בצד ההיצע, הצד של יצרני הדת. אם נעבור לצד הביקוש, הצד של הצרכנים, נגלה מצב הפוך.

בעצם רוב המחקר על התופעה הדתית הוא מחקר על נשים (ראו 4). לנשים יש תפקיד מרכזי בקיומו של כל ממסד, כל ארגון, וכל מעשה דתי. הדת כמסורת תרבותית וכממסד חברתי קימת רק בזכות הנשים. בימינו נשים הן תמיד דתיות יותר (ראו 4) וממלאות תפקיד מרכזי בשימור הדת. נשים הן צרכניות נלהבות של כל סוגי ההתמודדות המאגית (וגם של פסיכותרפיה). ללא התמיכה הנלהבת של הנשים הייתה החילון בתרבויות השונות מקיף הרבה יותר.

הערותיו החשובות והרגישות של אליצור לגבי השליטה הגברית בפנתיאון של רוב הדתות (ריבוי האלים ומיעוט האלות) גם הן קשורות לעניין. יתכן כי דווקא האובייקטים הגבריים מושכים את המאמינות ואחראים לדתיות הנשית החזקה, וריבוי אובייקטים נשיים היה מחזק את הדתיות של המאמינים. הניסיון ליצר דתות נשים שבמרכזן אלה בימינו אלה לא צלח בדיוק מסיבה זו.

8.

"היחס בין הפסיכולוגיה לבין הדת – יחס בין דיסציפלינה מחקרית לבין מושא החקירה – יכול וצריך להתהפך לפעמים, כדי לאפשר לפסיכולוגיה לבקר את עצמה." אני חייב להודות כי טענה זו משאירה אותי מבולבל. יש כאן מספר בעיות הגיוניות. קודם כל, אין בנמצא דת אחת

מופשטת, והדת קיימת רק בצורות ספציפיות. בדומה לכך, גם הפסיכולוגיה אינה מקשה אחת. אם נקבל את הטענה ונציב במשואה במקום היחס בין הפסיכולוגיה לבין הדת את היחס בין הפסיכולוגיה הפסיכואנליטית לבין הדת היהודית האורתודוקסית מבית מדרשו של עובדיה יוסף, לא ברור מה יצא. ביקורת מצדו של הרב או של תלמידיו יכולה בהחלט להועיל לנו, כמו ביקורת של השערותינו ותצפיותינו בכלל, אך קשה לי להאמין שהם יעשו את המאמץ הדרוש. האם לזאת הכוונה?

9.

במספר מקומות מתייחס אליצור למונותיאזים כמשהו שהומצא במקום אחד וכתוצאה של התקדמות. במקום אחד הוא אומר "ראשית המונותיאזים היא בקריאה האלוהית לאברהם". זוהי טענה מפתיעה במאמר האמור להציג התבוננות פסיכודינמית והיא דתית ולא היסטורית. נכון שרוב הישראלים מאמינים בטענה זו, ואפילו אלה הנחשבים לחילוניים. אמונה זו משקפת שוביניזם יהודי, הרואה במונותיאזים הישג, ולא ברור מדוע. האם אמונה באל אחד טובה יותר מאמונה ב-35 אלים?

כדאי לציין כי אפשר למצוא מונותיאזים בכל העולם וראשיתו בתקופות שונות. הרעיון הוא נפוץ מאד והופיע באוקיאניה ובאוסטרליה הרבה לפני התרבות המצרית או היהודית. לא רק שהאמונה באל אחד היא רעיון שכוח, אלא גם אמונות רבות ופולחנים רבים המוכרים לנו מן היהדות מצויים במסורות רבות בעולם (כולל פרה אדומה, דיני קרבנות, נידה ומילה).

10.

בסיום המאמר השני מתדרדר הדיון מהתבוננות פסיכודינמית לאפולוגטיקה ולכדי שיר הלל לדת אחת. יש כאן מעבר מניתוח לתעמולת בחירות, חזרה לאמונה שלמה ולסבא הטוב. לפתע נגמרת ההתבוננות הפסיכודינמית ומתחילה התפעלות. אנו נקראים לשוב לחיק החם והרך של הנרקיסים היהודי. נכון שנרקיסים יהודי אינו גרוע יותר מנרקיסים הינדואיסטי או נוצרי, אך גם אינו טוב יותר. אליצור רוצה שניקח ברצינות את הדת היהודית. למה בעצם? יש עוד 10000 דתות, שלרובן יש דוברים מוצלחים ורהוטים כמעט כמוהו.

אליצור טוען, בצדק, כי היהדות היא דת עתיקה, ששרדה תהפוכות היסטוריות. קל להצביע על אמונות שונות ששרדו לאורך זמן רב ללא כל סימן לצדקתן. גם האסטרולוגיה, בגרסותיה

השונות שורדת בהצלחה אלפי שנים. מה זה אומר? קל מאד להצביע על מסורות דתיות ששרדו לאורך זמן רב יותר מן היהדות. היהדות הרבנית, שעליה מדבר אליצור, היא צעירה הרבה יותר משטוענים מאמיניה. היא עוצבה בצורתה המוכרת לנו רק לאחר הופעת הנצרות. זה היה במחצית השנייה של האלף הראשון לספירה, כשעוצב התלמוד הבבלי. אם נעריך דתות לפי יושן, יש להתפעל יותר מן השומרונים והזורואסטרים. ההינדואיזם עתיק הרבה יותר, שלא לדבר על דתות עתיקות באפריקה, אמריקה, ואוקיאניה.

היהדות, שלא כדתות אחרות, הופכת, לפי אליצור, להיות "אנטי סמכותנית" ועדין שטיינזלץ מצוטט בנושא דגל הספקנות. עד כמה שזכור לי הסכים אותו שטיינזלץ לקבור אלפי ספרים שפרסם בהוראת מספר רבנים, מה שמראה כי לספקנות התלמודית המהוללת יש כנראה גבולות די ברורים.

ההתייחסות לנרקסיזם הדתי אינה רק עניין אקדמי. יש לה השלכות חברתיות ופוליטיות מיידיות. הוויתור על הנרקסיזם הוא הכרחי אם אנו רוצים עולם טוב קצת יותר ושוויוני קצת יותר. הדתות היו ונשארו מתנגדות החופש והשוויון. כל התקדמות ב-500 השנים האחרונות בכיוון של יותר חופש ויותר שוויון, זכויות נשים וזכויות מיעוטים, נעשתה על אפן ועל חמתן של הדתות ונציגיהן. הרי מתן זכויות אזרח ליהודים באירופה ומתן זכות בחירה לנשים התאפשרו רק בזכות חילון מסיבי. האפיפיור גילה את זכויות האדם רק לאחר שהכנסייה אבדה מכוחה. בישראל לעומת זאת, בכל פעם שנעשה ניסיון לחוקק בכנסת חוקים למען זכויות האדם, היו המפלגות הדתיות חומה בצורה של התנגדות.

כפי שמראים מחקרים שיטתיים שבוצעו ברחבי העולם, דתיות קשורה לתמיכה בדעות קדומות, הפליה, סמכותנות, ואדישות לסבל האחר. הסמכותנות הדתית עומדת בניגוד מובהק לאידיאל הברות והאוטונומיה של האזרח, שעליו בנוי חזון המשטר הדמוקרטי. יש כמובן מספר קטן של קבוצות דתיות יוצאות מן הכלל, המוכיחות את הכלל. יש מי שירצה להזכיר את הקווייקרים, את הפרסביטריאנים, ואת היהודים הרפורמיים. כל אלה שייכים לתופעה ההיסטורית של הפרוטסטנטיות הליברלית מאד, שהיא בעצם צורה של חילון ותגובה לחילון (ויהודים רפורמיים הם באמת פרוטסטנטים ליברליים, ואינם דומים ליהודים הרבניים שאתם מזדהה אליצור). ויתור על אמונות ועל סמכות הממסד הדתי קשור בהחלט לאמונות שוויוניות יותר.

אני אישית מעדיף לא להיענות להזמנה הלבבית הקוראת לי להצטרף לחגיגה הנרקיסיסטית הכוללת פרקי חזנות, הדלקת נרות, וסופגניות. מוטב לי להישאר בחוץ, בקור וברוח, ולחפש פתרונות פחות נרקיסיסטיים ופחות אנימיסטיים לצרותינו ולכישלונותינו.

ביבליוגרפיה

1. Capps, D. (1997) *Men, Religion and Melancholia*. New Haven, CT: Yale University Press.
2. Pollock, G. H. (1989) *The Mourning-Liberation Process*. Madison: CT: International Universities Press.
3. Beit-Hallahmi, B. (1996) *Psychoanalytic Studies of Religion: Critical Survey and Annotated Bibliography*. Westport, CT: Greenwood Press.
4. Beit-Hallahmi, B. (1997) *The Psychology of Religious Behaviour, Belief, and Experience*. London & New York: Routledge.
5. Beit-Hallahmi, B. (2002) Communal child-rearing and personality development: Lessons from the kibbutz experiment. *Psychosozial*, 25, 41-55. [German]
6. Beit-Hallahmi, B. (2002) Ten comments on watching the gap between beliefs and action. *Terrorism and Political Violence*, 14, 123-146.
7. Beit-Hallahmi, B. (2002) Religious behavior and the Oedipus complex. *Clio's Psyche*, 9, 69-71.
8. Bunzl, J. & Beit-Hallahmi, B. [eds.] (2002) *Psychoanalysis, Identity, and Ideology: Critical Essays on the Israel/Palestine Case*. Boston: Kluwer Academic Publishers.
9. Beit-Hallahmi, B. (2003) Review of S. Atran, *In Gods We Trust: The Evolutionary Landscape Of Religion*, 2002. *Human Nature Review*, 3, 56-58.
10. Beit-Hallahmi, B. (2003) Religion, religiosity, and gender. In C. Ember [ed.] *The Encyclopedia of Sex and Gender*. Boston: Kluwer.
11. Beit-Hallahmi, B. (2003) In debt to William James: The Varieties as inspiration and blueprint. In P.H.M.P. Roelofsma, J.M.T. Corveleyn, J.W. van Saane [eds.] *One Hundred Years of Psychology and Religion: Issues and Trends in a Century Long Quest*. Amsterdam: VU University Press.
12. Beit-Hallahmi, B. (2003) Scientology: Religion or racket? *Marburg Journal of Religion*, 8, September.

13. Beit-Hallahmi, B. (2003) The return of martyrdom: Honor, death and immortality. *Totalitarian Movements and Political Religions*, 4, 11-34.
14. Beit-Hallahmi, B. (2004) Authoritarianism and Personality: Some Historical Reflections. In M. Zuckerman (ed.) *History and Psychoanalysis: Tel-Aviv Yearbook for German History 2004*. Tel-Aviv: Tel-Aviv University.
15. Beit-Hallahmi, B. (2004) Producing miracles: Popular culture, astrology and religion. In M. Zuckermann [ed.] *Theodor W. Adorno, A Philosopher of Damaged Life*. Goettingen: Wallstein Verlag.